

KORNAI JÁNOS

A demokrácia értékéről és más kutatási témákról

Kornai János záró megjegyzései a tiszteletére rendezett konferencián

*Az elmúlt hónapokban számos eseményt rendeztek a kilencvenéves Kornai János tiszteletére. A könyvkiállítással kezdődő, majd világhírű tudósok nemzetközi kerekasztal-vitájával és kétnapos konferenciával folytatódó ünnepsorozatáról Kerényi Ádám részletesen beszámol lapunk jelen számában. Az alábbi írás Kornai professzor zárószava, amely a február 21-én és 22-én tartott, *The importance of Kornai's research today* című nemzetközi konferencián hangzott el.**

Kedves Barátaim!

Az elnök azzal jelentett be, hogy néhány szóban szeretnék záró megjegyzéseket tenni. Én azonban többet szeretnék mondani néhány szónál, ha megengedik.

Szeretném megköszönni a konferencia szervezőinek a kiváló munkát. Az első dicsérő szavak Rosta Miklóst illetik, aki a szervezés motorja volt. Láthatóan keményen kézben tartotta a folyamatokat, és idejét nem kímélve, maga is jelentős szervezési munkát végzett. Nagy örömmel köszönöm meg a köréje gyűlt szervező csapatnak is a heteken, sőt hónapokon át tartó munkáját, amelynek eredményeképp a jelenlévők itt lehetnek, és nem kisebb örömmel köszönöm meg az érdekes előadásokat és vitákat. Amikor ezt mondom, nemcsak a februári konferenciára gondolok, hanem a születésnapomhoz kapcsolódó összes többi eseményre is, amelyek sora már januárban elkezdődött egy másik nagyon érdekes konferenciával és egy kiállítással. Két folyóirat, a Köz-Gazdaság és az *Acta Oeconomica* különszámban járja körül a munkáim hatását, illetve tárgyalja a munkáimhoz kapcsolódó gondolatokat. A Közgazdasági Szemlében Csaba László írt fontos cikket ezzel kapcsolatban. A cikkek mögött szerkesztők és természetesen szerzők állnak. Köszönettel tartozom mindazoknak, akik hozzájárultak az említett eseményekhez.

* Az angol nyelvű átiratot készítette *Mohácsi Eszter*, fordította *Szabó Judit*. A publikált írás tartalmilag megegyezik az előszóban elhangzott szöveggel, az eltérések csupán a könnyebb megértést, az esetleges félreértések elkerülését szolgálják.

Hálás vagyok mindezekért, és ezzel tulajdonképpen zárhatnám is szavaimat. Nagynagy élvezet volt számomra jelen lenni – mégsem állnék meg itt a megjegyzésekkel. Sok elismerést kaptam, és mindenki saját tapasztalatából tudja, hogy elismerésben részesülni kellemes érzés, és az emberek általában nem utasítják vissza a laudációt. Tudatában vagyok azonban annak, hogy nemcsak pozitív elismerést kaptam, hanem több résztvevő kritikát is kifejtett, és egyet nem értését fejezte ki – mégpedig fontos kérdésekben. Nem szándékozom kényelmesen a „babérjaimon” ülni – erről biztosíthatom az itt jelenlévőket. Először is szeretném majd elolvasni az elhangzott plenáris előadásokat. Sok előadásnál itt voltam, de nem hallgattam meg például a szekcióüléseket. Egészségi állapotom nem engedte meg, hogy kora reggeltől késő estig itt legyek. Egyébként is inkább „olvasó típus” vagyok, aki írásban jobban megérti a gondolatokat, mint szóban. Ezért szükségem lesz egy-két vagy talán – az elengedhetetlen egyéb kötelezettségek miatt – még több hónapra is az előadások elolvasásához. Ha lehetséges, akkor egyes dolgozatokra saját publikációimban fogok reagálni, az is lehet, hogy néhány előadónak levélben válaszolok majd. Remélem, hogy legalább néhány, Budapesten élő résztvevővel személyes beszélgetésre is sor kerülhet.

A konferencia anyagainak elolvasását tanulási folyamatként fogom fel. Nem ez az első eset az életemben, amikor tanulni próbálok gondolataim visszhangjából. Az akadémiai világban töltött időm jelentős részét fordítottam tanulásra, az első naptól egészen máig folyamatosan tanulok. Engedjék meg, hogy kicsit konkrétan kitérjek a tanulás kérdésére. Már a túlzott központosításról írt első könyvem is érintette a hiány problémáját. Ha valaki újból elolvassa ezt az első könyvemet, megbizonyosodhat róla, hogy már akkor éreztem: a hiány egyike a gazdaság központi problémáinak, különösen a szocialista gazdaság esetében. Ez a probléma egész életemben izgatott engem.

Ahogy telt az idő, a különböző időszakok új tapasztalatokat hoztak. A túlzott központosításról szóló könyv elutasításokban részesült. Az egyet nem értés részben igen kemény módon érvényesült, kitétek a munkahelyemről. Később már nem ilyen durván, hanem civilizáltabban mutatkoztak meg az ellenvélemények. A viták egy része gyümölcsözőnek bizonyult, és kész voltam felülvizsgálni elképzeléseimet. Többször is megváltoztattam a kifejezésmódot, a nem egyensúlyi állapotok elnevezéseit. Nem ez volt azonban az újragondolási folyamat legfontosabb része. Az elemzési módszerek finomítására törekedtem, a piaci egyensúlytalansági jelenségek tanulmányozásának útját keresve. Az egyensúly és az attól való eltérés különböző formáinak kutatása során viszonylag hamar érdekelni kezdett a kapitalizmus és a szocializmus összehasonlítása. Milyen típusú eltérések léteznek a walrasi egyensúlytól ebben a két rendszerben? Vajon a túlkereslet és a túlkínálat ingadozásait csak a véletlen okozza, vagy valamiképp rendszerszerűek? Van-e valamilyen, az adott speciális rendszerre jellemző, fix pont a dinamikus rendszerben? A különböző társadalmi-gazdasági rendszerekben létezik-e valamilyen értelemben normál hiány, illetve normál többlet?

Legújabb kutatási eredményeimet ezen a területen a *Dynamism, Rivalry, and the Surplus Economy* című könyvemben foglaltam össze.¹ Kicsit úgy érzem itt ma

¹ Magyarul lásd a *Gondolatok a kapitalizmusról* (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011) című kötet első két esszéjét.

magam, mint amikor egy diák osztályzatot kap. A konferencia bizonyos értelemben értékelést jelentett számomra, amellyel lemérhettem munkáim hatását. És úgy látom, hogy munkámnak ez a része sokkal kevésbé hatott másokra, mint például a puha költségvetési korlát kérdésköre. A hiány és a többlet kérdése valahogy kevésbé divatos. Az is lehet, hogy azért érdektelenebb a közgazdászok számára a hiány *versus* többlet kérdéskör, mert a legtöbbjük piacgazdaságban él. Az emberek hozzászórtak a többletgazdasághoz, és magától értetődőnek találják, hogy a kínálati oldalon minden elérhető. Én azonban, hosszú életű lévén, megéltem a hiánygazdaság hosszú évtizedeit, ezért számomra nem magától értetődő, hogy most az ellenkezője a helyzet. És mivel más témák kutatásában sokan tartanak velem, úgy érzem – és ez talán az én hibám –, hogy nem tudtam másokat arra ösztönözni, hogy fektessenek komolyabb munkát a nem walrasi egyensúly témájának kutatásába. Szerencsére vannak kivételek – ilyen volt ezen a konferencián Yingyi Qian előadása. Nem mondom, hogy teljesen magamra vagyok hagyva ezzel a kutatási iránnyal: van néhány szövetségesem. Mégis, szívesen látnék még több munkát erről a tárgykörrel.

Hadd folytassam a puha költségvetési korlát témájában folytatott kutatásokkal! Számomra a puha költségvetési korlát nem egyszerűen egy felfedezés volt, hanem tanulási folyamat, mégpedig a legelejétől kezdve. Emlékszem a napra, amikor először beszéltem róla. A szocializmusról tartott kurzusomon történt a Stockholm School of Economicson. Elmagyaráztam a puha költségvetési korlát elképzelését, és előadás után a kurzus két doktoranduszhallgatója odajött hozzám: „Ez nagyon érdekes!” Azóta mindketten szép karriert futottak be. Akkor azonban csak egy elnagyolt első megközelítést mondtam el. Amikor rájöttem, hogy sok a félreértés körülötte, úgy éreztem, hogy ismét le kell írnom, jobban meg kell magyaráznom. Később, nagy szerencsémre, Eric Maskin és Mathias Dewatripont a puha költségvetési korlát jelenségére megalkottak egy játékelméleti modellt. Modelljük egyébként csak egy aspektust írt le, a puha költségvetési korlát gazdagabb fogalom. Később számtalan empirikus tanulmány született a témában. Ezek mind-mind nagyon tanulságosak voltak, és arra törekedtem, hogy tanuljak is belőlük.

Igen inspiráló eseménynek tartom a ma délutáni panelt ezen a konferencián. A kínai résztvevők nem elégedtek meg azzal, hogy kizárólag absztrakt módon tekintsenek a magántulajdon, illetve a köztulajdon, továbbá a piac, illetve az adminisztratív szabályozás fogalmaira. Gyerünk, tanulmányozzuk a tényeket! Szeretnék tanulni a tapasztalatokból! Nem gondolom, hogy már megoldottuk volna a puha költségvetési korlát problémáját, és eljött volna a téma lezárásának ideje. Ellenkezőleg, úgy érzem, hogy az útnak – ha nem is az elején, de – valahol a közepén járunk, és a jövőben még sok munkát kell elvégezni mind a tiszta elméletben, mind empirikusan. Ami pedig nagyon hiányzik: meg kell próbálnunk egyesíteni a gondolkodás két vonalát, el kell végeznünk a puha költségvetési korlát és a tartósan fennálló nem walrasi egyensúly összekapcsolását. Egészen bizonyos, hogy van összefüggés közöttük. Például Chenggang Xu és Yingyi Qian, és talán más barátok és kollégák is, dolgoznak ezen a kérdésen. Én is megpróbálkoztam vele, de mindmáig nem jártam sikerrel. Továbbra is teszek személyes erőfeszítéseket e téren, de realistán kell lennem. Önök a kilencvenedik születésnapomra jöttek el. A kilencvenéves kor már

nem az az idő, amikor egy ilyen rendkívül bonyolult feladatot be lehetne fejezni, egy olyan feladatot, amelyben mi, a téma fő kutatói mindeddig nem értünk el áttörést. Ezért inkább biztatni szeretném legalább azokat, akik itt vannak, vagy azokat, akik csatlakozni fognak hozzánk, hogy dolgozzanak a kérdésen. Talán van bennem némi elfogultság, de meggyőződésem, hogy a két elmélet egyesítése egész generációk számára nagyon izgalmas kihívás és feladat lehet a jövőben.

Van még egy harmadik kérdés is, amire szeretném felhívni a figyelmet. Sajnálám, ha a hálátlanság jelének vennék, hogy olyan problémákról beszélek ezen a konferencián, amelyekkel kapcsolatban elégedetlen vagyok, de úgy érzem, szólnom kell róluk. A harmadik téma a politikához és az értékekhez kötődik. Az igaz, hogy ha valaki komolyan tanulmányozza a munkásságomat, jelentős részéből a következőket vonhatja le. A mi munkánk a leírás, az elemzés, a pozitív módon való magyarázat. A „pozitív” terminust itt tudományfilozófiai értelemben használom. A pozitív tudás a valóságos világ megértését jelenti, és itt megáll – tartózkodhatunk a normatív gondolkodástól és az értékítéletektől. Mindenkinek joga van így tenni. Nem vagyok az az ember, aki bárkit is a barikádokra zavarna zászlót lengetni és politikai programot hirdetni, vagy azt sürgetné, hogy tanácsokat adjanak eljövendő kormányoknak. Megértem azokat, akik nem szeretnék ilyesmit tenni. Mindenkinek van azonban tükre otthon, és beledézhet a tükörbe, hogy ellenőrizze a lelkiismeretét. Beszélhet önmagához vagy házas-társához bizalmasan, hogy senki más ne tudjon róla. Átgondolhatja az összefüggést egyfelől a végső etikai értékek, a társadalmi értékek, a politika, másfelől a gazdaság és a gazdaságpolitika között. Legalább gondolatainkban nem szabad megkerülnünk ezt a problémát! Nagyon-nagyon időszerű erre figyelmeztetni.

Ezen a ponton térjünk vissza az egész konferencia egyik kedvelt témájához – Kínához, a Kínáról való gondolkodáshoz! A kínai teljesítmény értékelésekor nem térhetünk ki az elől, hogy komolyan elgondolkozzunk alapvető etikai kérdésekről. Kína egészen elképesztő növekedési teljesítményt produkált. Ez – mindenki csodálata – bemutatható táblázatokban és grafikonokon. Engem is mindig lenyűgöz. És nem egyszerűen csak csodálom, hanem szerény eszközeimmel megpróbáltam bizonyos hatást gyakorolni a kínai gazdaságpolitikusokra, olyan gazdasági-intézményi berendezkedést támogatva, amely növekedési szempontból kedvező. Miután azonban látjuk ezt a hatalmas Kínát, mérlegelnünk kell azt is, hogy mit cselekszik majd a jövőben. Néhány perccel ezelőtt két kínai barátunk ennél az asztalnál próbálta végiggondolni, hogy fenn tud-e tartani az ország 6 százalékos növekedést, vagy lassulás következik-e majd. Egészen őszinte szeretnék lenni: az én fő aggodalmam az, mit szándékozik tenni Kína a világpolitika egyik gigászi hatalmaként. A kérdés nem csupán intellektuális értelemben izgalmas. Egyszerű polgárként, apaként, nagypapaként és dédapaként aggódom, mi történik majd egy olyan világban, ahol Kína bekerül a nagy játékosok közé. Természetesen már ma is nagy játékos, de mind nagyobb és nagyobb, egyre hatalmasabb játékos lesz, és pedig olyan országgént, amely sajátos ideológiát követ. Ideológia – ez is egy olyan kérdés, amelyet ezen a konferencián, a korábbi konferencián és a dolgozatokban nem tárgyaltak kellően. A hivatalos kínai ideológiát nagyon erősen áthatják a nacionalista eszmék. Ha Kína a világ egyetlen nacionalista nagyhatalma lenne, szóba kerülhetne az elszigetelődése. Ám a helyzet

más. Vannak más nacionalista nagyhatalmak. Itt van az Egyesült Államok, amelynek elnöke azt hirdeti: „Amerika mindenekelőtt!” Nem a Föld mindenekelőtt, nem a nemzetközi közösség mindenekelőtt, nem a nemzetközi közösség jövője mindenekelőtt, hanem Amerika mindenekelőtt! És itt van Oroszország, amelynek vezetése szintén nyíltan és szenvedélyesen nacionalista.

Mindig úgy gondoltam, hogy amiről beszélek és írok, az a politikai gazdaságtanról szól. A szocialista rendszer című könyvem a Kritikai politikai gazdaságtan alcímet viseli, és amikor ezt az alcímet választottam, akkor nem arra a marxista „polgazdra” gondoltam, amit, mondjuk, a régi budapesti Marx Károly Közgazdasági Egyetemen tanítottak a diákoknak. Mindig érdekelték az összefüggések a politika, az ideológia, a gazdaság és az egész társadalom között. Fontos számomra annak hangsúlyozása ezekben a záró megjegyzésekben, hogy legalább azok, akik szabadon, korlátok nélkül nyilváníthatják ki véleményüket (nagyon jól tudom, hogy vannak országok, ahol ez nem olyan könnyű: magam is tapasztaltam a múltban, hogy korlátozhatják a beszéd és az írás szabadságát), szóval legalább azoknak, akik nem szenvednek ilyen korlátozásoktól, gondolkodniuk kell a politika, az ideológia és a gazdaság összefüggésein.

Gondolatmenetem itt jut el az értékek valamilyen sorrendbe állításához vagy súlyozásához. Mindig egyéni döntés kérdése, hogy milyen értékrendszert vallunk a magunkénak. Én nem fogadom el az olyan egyszerű átváltás (*trade off*) használatát, amely, mondjuk, egymással azonosnak vesz X ezer dollárnyi növekedési többletet egy szabadságért küzdő aktivista bebörtönzésével. Számomra ez nem elfogadható. A magam részéről rangsorolok, jobban mondva, lexikografikus rangsort állítok fel, amelyben a legnagyobb prioritás a szabadságot, a szabadságjogokat, a szólásszabadságot, a gondolatok szabad kifejtésének jogát, a sajtószabadságot, az egyén és az önkéntes alapon szerveződő közösségek autonómiáját, a demokráciát és a jogállamot illeti. Ez egy nagyon erősen összefüggő értékcsoport. Az én politikai etikámban ennek az értékcsoportnak nagyobb a prioritása a növekedési ütem növelésénél.

Be kell vallanom, hogy hosszú ideig, amíg nem gondolkoztam el ezen a dilemmán, annak összes következményével együtt, ámulattal tekintettem a kínai növekedési csodára. Nem gondolkoztam el kellően mélyen azon a tényen, hogy a gazdasági csodával párhuzamosan nem történt alapvető változás a politikai rendszerben. Voltak változások, ez igaz. A brutálisan elnyomó rendszer egy nem túl hosszú, átmenetinek bizonyult időszakra kevésbé brutális, valamivel enyhébb elnyomó rendszerré vált. Ez természetesen fontos. Nem gondolom, hogy az elnyomás mértéke ne számítana. Például, hogy megkínózzák-e a foglyokat a börtönökben, vagy nincs kínzás. Ez sokat számít. Alapvetően azonban tartósan ugyanarról a rendszerről van szó. A „rendszer” szót itt saját szótáramnak megfelelően használom. Az elnyomás rendszerszerű ebben a társadalomban.

Etikai és politikai preferenciáim sorrendjének kialakítását erősen befolyásolták magyarországi vagy, általánosabban, kelet-európai tapasztalataim. A kelet-európaiak jórészt ajándékba kapták a demokráciát. Voltak, akik harcoltak érte, és én szívből tiszteltem az olyan embereket – mint az itt két nappal ezelőtt szereplő Kis Jánost és Adam Michniket –, akik komoly kockázatot vállalva harcoltak a szabadságért és a demokráciáért. De még ők is elismerték, hogy küzdelmük csak egy tényező volt e

folyamatban, és számos más tényezőt fel lehetne sorolni. Nem túlzás tehát azt mondani, hogy a demokráciát majdhogynem járulékos ajándékként kaptuk a szabadpiacra való áttérés kezdetekor. Mi, Kelet-Európa polgárai azonnal alkalmazkodtunk ehhez, és kifogásolni kezdtük a demokrácia valamennyi hibáját, a politikusokat kezdtük szidalmazni. A demokrácia történelmi korszaka a demokráciában való bizonyos csalódásokkal köszöntött be. És csak most, az utóbbi néhány évben, amikor a demokrácia elvesztésének folyamatát éljük, ébredt rá a magyar népességnek legalább egy része arra, mi is a valódi értéke a szabadságnak és a demokráciának.

Ezért azt gondolom, hogy minden nem kelet-európainak tanulmányoznia kellene a jelenlegi kelet-európai tapasztalatot: tanulmányoznia kellene, mi történik Magyarországon, és mi történik Lengyelországban. Ez a két ország nevezetesen abból a szempontból, hogy laboratóriumként szolgálhatnak, demonstrálják, milyen az a folyamat, amelynek során felszámolják a demokrácia óriási vívmányait. Ha közelebbről figyeljük, mi történik Kelet-Európában, akkor Kína nyugati megfigyelőiként kisebb elégedettséget fogunk érezni a jelentős gazdasági teljesítmény láttán, és több rokonszenvet fogunk nyilvánítani azok iránt a kínai értelmiségiek iránt, akik nagyon nehéz körülmények között küzdenek az emberi jogokért és a demokráciáért.

Még ha Önök a gazdasági elemzés más területein dolgoznak is, gondolkodásuk akkor se váljék apolitikussá! Legalább agyunk egy hátsó részében politikai gazdaságtannal kell foglalkoznunk. És ebben a minőségünkben sohasem érhet véget az a feladatunk, hogy az alapvető értékek megválasztásának bonyolult kérdéseiről gondolkozzunk. Nemcsak másoknak szánt tanács ez, hanem én is erre törekszem. Úgy érzem, ebben nem haladtam előre kollégáim meggyőzésében. Próbálkoztam, de szavaim gyakorlatilag nagyon kevés embert értek el. Nem mondanám, hogy akikhez eljutott, mind itt vannak ebben a teremben, de még így is csak egy kicsiny csoportról van szó. Jó lenne tudni, hogy ezek az emberek mit tanítanak a diákoknak az előadótermekben, jó volna látni, hogyan érvényesül oktatói munkájukban az üzenetem. Sok tennivaló van tehát. Azt ígérem, hogy amennyire csak tudom, folytatni fogom a munkám, nem ülök a „babérjaimon”: a munka még messze van a befejezéstől.

Még egyszer köszönöm, hogy eljöttek erre a konferenciára, köszönöm, hogy további feladatokat kaptam Önöktől!